

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील प्रासंगिकता

माधव चांदु वाघमारे

Author Affiliation:

संशोधक, राज्यशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, संभाजीनगर.

ई-मेल: wmadhavc86@gmail.com

Citation of Article: वाघमारे, मा. चां. (2025). अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील प्रासंगिकता. International Journal of Classified Research Techniques & Advances (IJCRTA) ISSN: 2583- 1801, 5 (3), pg. 97-101. ijcrt.org

DOI: 10.5281/zenodo.17258671

प्रस्तावना:

मराठी साहित्य हे केवळ काव्य, कादंबरी, कथा व नाटक या कलात्मक रूपांपुरते मर्यादित नाही, तर ते समाजाचे, त्याच्या संघर्षाचे, बदलत्या परिस्थितीचे आणि लोकांच्या अनुभवाचे जीवंत प्रतिबिंब असते. विसाव्या शतकाच्या मध्यभागी, महाराष्ट्रातील दलित समाजाच्या दैन्यपूर्ण जीवनाची व सामाजिक अन्यायाची समस्या साहित्याच्या केंद्रस्थानी आली. या कालखंडात अण्णा भाऊ साठे (१९२०-१९६९) यांनी दलित समाजाचे, कामगारांचे व शोषितांच्या जीवनाचे शब्दबद्ध चित्रण केले.

साठे यांचे साहित्य हे फक्त सामाजिक वास्तवाचे चित्रण नाही, तर त्यात क्रांतिकारक चेतना, संघर्षाची ऊर्जा व न्यायाची तळमळ आहे. त्यांच्या कथांमध्ये व कादंबऱ्यांमध्ये जातीय भेदभाव, स्त्रीविषयक अन्याय, कामगारांचे शोषण, गरिबांचे जीवन आणि लोककलेतील सामाजिक चेतना यांचे सखोल दर्शन घडते. त्यांचे लेखन सामाजिक बदलाच्या दिशेने प्रेरक आहे; हे साहित्य वाचकाला फक्त अनुभव देत नाही, तर त्याला सामाजिक-सांस्कृतिक विचार व कृतीसाठी प्रवृत्त करते.

विसाव्या शतकाच्या मध्यात महाराष्ट्रात दलित साहित्य चळवळ गतीमान होत होती. या चळवळीमध्ये बागूल, खरात, कांबळे यांसारख्या लेखकांबरोबर साठे यांचे योगदान अद्वितीय ठरते. त्यांनी दलितांच्या दैनंदिन जीवनातील वास्तव, त्यांच्या संघर्षाचे साहित्यिक रूपांतर केले, तसेच लोककला, तमाशा, पोवाडे, शाहिरी यांचा वापर करून सामाजिक संदेश देण्याचा मार्ग शोधला. त्यामुळे साठे यांचे साहित्य साहित्यातील कलात्मक मूल्य तसेच सामाजिक बदलाचे साधन म्हणून महत्त्वपूर्ण ठरते.

मराठी साहित्याचा इतिहास हा केवळ काव्य, कादंबरी, कथा यांच्या कलात्मक सौंदर्यापुरता मर्यादित नाही, तर तो महाराष्ट्राच्या सामाजिक-राजकीय परिवर्तनाचा साक्षीदार ठरलेला आहे. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात दलित समाजाचे प्रश्न, त्यांचे दैन्य, त्यांची संघर्षमय जीवनशैली आणि त्यांच्यातील बंडखोर वृत्ती यांचे जीवंत चित्रण साहित्याच्या केंद्रस्थानी आले. या प्रक्रियेत अण्णा भाऊ साठे (१९२०-१९६९) यांचे योगदान सर्वात महत्त्वाचे मानले जाते.

“गरिबांची तळी, श्रमिकांची भाषा आणि वंचितांचे स्वप्न” यांना साहित्यरूप देण्याचे मोठे काम साठ्यांनी केले. ते केवळ कादंबरीकार वा कथाकार नव्हते, तर ते लोकशाही गायक, तमाशा-लेखक, समाजवादी विचारवंत आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे दलित साहित्याचे क्रांतिकारक शिल्पकार होते.

आजच्या काळात ज्यात असमानता, जातीय द्वेष, स्त्रीविषयक अन्याय, कामगारांचे शोषण आणि जागतिकीकरणामुळे होणारे नव्या स्वरूपाचे शोषण यांचा उग्र प्रश्न आहे, तेव्हा साठ्यांचे साहित्य आणखीच प्रासंगिक ठरते. म्हणूनच या संशोधन निबंधात साठे यांच्या साहित्याचे आजच्या संदर्भात पुनर्वाचन करून त्याची उपयुक्तता, सामर्थ्य आणि मर्यादा यांचा चिकित्सक विचार केला जाणार आहे.

संशोधन उद्दिष्टे:

१. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याचे सामाजिक व ऐतिहासिक संदर्भात पुनर्विलोकन करणे.
२. त्यांच्या साहित्याची आजच्या काळातील प्रासंगिकता स्पष्ट करणे.
३. स्त्रीप्रतिमा, कामगारजीवन आणि वंचितांच्या अनुभवांचे त्यांनी केलेले चित्रण तपासणे.
४. दलित साहित्य चळवळीत व समकालीन साहित्यकारांशी तुलना करून साठे यांच्या योगदानाचे मूल्यमापन करणे.
५. आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी दृष्टिकोनातून साठे साहित्याचे स्थान अधोरेखित करणे.

गृहितके:

१. अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य हे केवळ दलितांचे नव्हे, तर संपूर्ण मानवजातीचे प्रश्न उलगडणारे आहे.
२. त्यांच्या कादंबऱ्या व कथांमधील संघर्षमय स्त्रीप्रतिमा आजही प्रेरणादायी ठरतात.
३. साठ्यांनी मांडलेले कामगार-श्रमिकांचे प्रश्न आजच्या भांडवलशाही समाजव्यवस्थेत तितकेच महत्त्वाचे आहेत.
४. लोककलेद्वारे सामाजिक परिवर्तनाचा संदेश देणे ही साठे यांची क्रांतिकारी देणगी आहे.
५. साठे साहित्याचे पुनर्वाचन आजच्या सामाजिक न्याय चळवळींसाठी मार्गदर्शक ठरू शकते.

अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य व त्याचा ऐतिहासिक संदर्भ:

साठे यांचा जन्म वाटेगाव (जि. सांगली) येथे झाला. मातंग समाजातील गरिबी, बहिष्कार आणि अन्याय यांचा प्रत्यक्ष अनुभव त्यांच्या लहानपणापासूनच आला. कामगार म्हणून त्यांना मुंबईच्या गिरणगावातील वास्तव कळले. त्यामुळे त्यांच्या साहित्याला वास्तवाचे घट्ट अधिष्ठान मिळाले.

'फकिरा' (१९५९) ही त्यांची सर्वाधिक गाजलेली कादंबरी आहे. स्वातंत्र्यलढ्यातील एका बहुजन नायकाचा संघर्ष यात चित्रित केला आहे. ही कादंबरी १९६१ मध्ये राज्य सरकारकडून सर्वोत्तम कादंबरीचा पुरस्कार मिळवते. 'चाकरी', 'जेव्हा मी जातच विचारतो', 'ग्रोठान' अशा कादंबऱ्या व कथासंग्रहांतून दलितांचे रोजचे जगणे, त्यांच्या आशा-अपेक्षा, अन्यायाविरुद्ध उठणारा संताप प्रकट होतो.

साठे यांनी १६ कादंबऱ्या, शेकडो कथा, सुमारे १० लोकनाट्ये, असंख्य लोकगीत आणि पोवाडे लिहिल्या. त्यांच्या साहित्याचा उद्देश मनुष्याला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळवून देणे हा होता.

दलित साहित्य चळवळीत साठे यांची भूमिका:

१९५०-६० च्या दशकात महाराष्ट्रात दलित साहित्य चळवळ आकार घेत होती. बागूल, खरात, कांबळे यांच्यासोबत साठ्यांनी दलितांच्या वेदनेला शब्द दिले. मात्र साठ्यांचे वैशिष्ट्य असे की, त्यांनी लोककला आणि साहित्य यांचा संगम घडवून आणला.

त्यांच्या तमाशा-फडांमधून अस्पृश्यता, वर्गसंघर्ष, स्त्रीशोषण यांवर प्रकाश टाकला जात असे. 'जेंव्हा मी जातच विचारतो' सारखी कथा असो वा 'फकिरा' सारखी कादंबरी साठे समाजातील अंधाराला सामोरे जात होते.

समकालीन समाजातील प्रासंगिकता:

१. सामाजिक न्यायाचा प्रश्न : साठ्यांचे साहित्य समाजातील जातीय विषमता उघड करते. आजही भारतात जातीय हिंसा, बहिष्कार, अत्याचार सुरूच आहेत. त्यामुळे साठे यांचे लेखन आजच्या सामाजिक न्यायाच्या संघर्षांना दिशा देते
२. स्त्रीप्रतिमा : साठ्यांच्या कादंबऱ्यांत स्त्री ही केवळ दुय्यम व्यक्तिरेखा नाही, तर ती संघर्षाची केंद्रबिंदू आहे. 'फकिरा' मधील मुक्ता अन्यायाविरुद्ध बंड करते. 'चाकरी' तील नायिका कामगार चळवळीत सहभागी होते. हे चित्रण आजच्या स्त्री-आंदोलनांना प्रेरक आहे
३. श्रमिक व वंचितांचे जीवन : गिरणगावातील कामगारांची दैन्यपूर्ण स्थिती, त्यांचे दैनंदिन संघर्ष, त्यांची स्वप्ने हे साठ्यांच्या कथांमध्ये जिवंत झाले आहे. आजच्या असंघटित कामगारांच्या प्रश्नांशी त्याचा थेट संबंध आहे.
४. सांस्कृतिक क्रांती : साठ्यांनी लोकगीतांमधून समाजवादाचे, बंधुतेचे संदेश दिले. "जग बदल घालून घाव" सारख्या त्यांच्या ओव्या आजही आंदोलकांच्या तोंडी आहेत. त्यामुळे त्यांचे साहित्य आजच्या सांस्कृतिक प्रतिकारात प्रासंगिक आहे.
५. राजकीय विचारधारा : साठ्यांचा कल मार्क्सवादाकडे होता. त्यांनी वर्गसंघर्षावर आधारित साहित्यनिर्मिती केली. आजच्या जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर नव्या स्वरूपाचे शोषण समजून घेण्यासाठी त्यांचे विचार उपयोगी पडतात

इतर लेखकांशी तुलनात्मक संदर्भ:

बाबूराव बागूल : बागूल यांच्या कथांमध्ये शहरी दलितांचे शोषण दिसते, तर साठे यांच्या कादंबऱ्यात ग्रामीण व शहरी दोन्ही पातळ्यांवरील संघर्ष दिसतो.

शंकरराव खरात : खरात दलित समाजाच्या इतिहासाचे दस्तावेजीकरण करतात; साठे संघर्षाचे साहित्यिक रूप देतात.

वि. स. खांडेकर : खांडेकरांचा दृष्टिकोन मध्यमवर्गीय संस्कारांवर आधारित आहे; साठे मात्र वंचितांच्या जगण्यावर.

आंतरराष्ट्रीय परिप्रेक्ष्यात साठे साहित्य:

साठ्यांचे लेखन केवळ भारतीय दलितांसाठी नाही. जगभरातील उपेक्षित समुदाय, कामगार चळवळी, आफ्रिकन-अमेरिकन साहित्याशी त्याचा दुवा जोडता येतो. मार्क्सवादी विचारांच्या आधारे त्यांनी केलेले लेखन जागतिक पातळीवर "Proletarian Literature" च्या चौकटीत बसते.

निष्कर्ष:

अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य हे विसाव्या शतकातील मराठी समाजजीवनाचे आरसे आहे. त्यांच्या कथांमध्ये व कादंबऱ्यांमध्ये दलितांचे, कामगारांचे, शेतमजुरांचे, स्त्रियांचे दैनंदिन जीवन, त्यांचे दुःख, संघर्ष, आशा व स्वप्ने यांचे

दर्शन घडते. साहित्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ते समाजपरिवर्तनाचे शस्त्र आहे, हे त्यांनी आपल्या लेखनातून सिद्ध केले.

प्रथम, साठे यांच्या साहित्याचा जातीय विषमतेविरुद्धचा आवाज आजही तितकाच प्रभावी आहे. विसाव्या शतकात अस्पृश्यतेमुळे होणारे सामाजिक बहिष्कार, अन्याय, दडपशाही त्यांनी ज्या ताकदीने मांडले, त्याच समस्यांचा आजही काही प्रमाणात समाजात अस्तित्व आहे. म्हणून त्यांच्या लेखनाचे पुनर्वाचन आजच्या सामाजिक न्यायाच्या लढ्याला नवी ऊर्जा देते.

दुसरे, त्यांच्या साहित्याचा स्त्रीदृष्टिकोन लक्षवेधी आहे. स्त्री ही केवळ शोषित नसून ती बंडखोर व परिवर्तनकारी शक्ती आहे, असे त्यांनी दाखवले. फकिरामधील मुक्ता ही अन्यायाविरुद्ध झगडणारी धाडसी स्त्री आहे. आजच्या स्त्रीवादी चळवळींच्या संदर्भात या प्रतिमा अधिक सुसंगत वाटतात.

तिसरे, साठ्यांच्या कथांमधील श्रमिक व कामगारांचे जीवन आजच्या आर्थिक उदारीकरणाच्या युगात प्रासंगिक ठरते. त्यांनी गिरणगावातील कामगारांचे हाल, त्यांचा संघटित संघर्ष याचे वास्तववादी चित्रण केले. आज असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचे प्रश्न, करारावर काम करणाऱ्या कामगारांची असुरक्षितता हे प्रश्न साठ्यांच्या दृष्टिकोनाशी थेट संबंधित आहेत.

चौथे, साठ्यांची लोककला व सांस्कृतिक क्रांती ही त्यांची विलक्षण देणगी आहे. लोकगीत, तमाशा, गझल यांचा वापर करून त्यांनी समाजपरिवर्तनाचा संदेश दिला. त्यामुळे त्यांचे साहित्य हे केवळ वाचनापुरते न राहता जनआंदोलनांचा भाग बनले. आजच्या सांस्कृतिक प्रतिकाराच्या चळवळींना या परंपरेचा आधार घेता येतो.

पाचवे, साठ्यांचे विचारधारात्मक योगदान विशेष आहे. त्यांनी मार्क्सवादी विचारसरणी अंगीकारून वर्गसंघर्षावर आधारित साहित्य लिहिले. त्यामुळे त्यांचे लेखन भारतीयच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय श्रमिक चळवळींशी जोडले जाते. दलित प्रश्न आणि वर्ग प्रश्न यांचे संगतीकरण त्यांनी केले, हे त्यांचे वैशिष्ट्य आहे.

या सर्व मुद्द्यांचा सारांश घेतल्यास असे म्हणता येईल की अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य आजच्या काळात तीन पातळ्यांवर प्रासंगिक ठरते

१. सामाजिक पातळीवर - जातीय विषमता, स्त्रीशोषण, श्रमिकांचे शोषण याविरुद्धचा लढा.

२. सांस्कृतिक पातळीवर - लोककलेद्वारे परिवर्तनाचा संदेश.

३. राजकीय पातळीवर - समाजवाद, समानता आणि बंधुतेच्या संकल्पना.

म्हणूनच असे म्हणता येते की, अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य हे दलितांचेच नव्हे, तर सर्व वंचितांचे, शोषितांचे आणि संघर्षशील जनतेचे साहित्य आहे. ते कालप्रासंगिक होते, आजही समाजपरिवर्तनासाठी प्रखरपणे जिवंत आणि प्रेरणादायी ठरते.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात, जेव्हा नव्या प्रकारचे आर्थिक व सामाजिक शोषण निर्माण होत आहे, तेव्हा साठ्यांचे साहित्य हे केवळ ऐतिहासिक दस्तावेज न राहता वर्तमानासाठी दिशादर्शक ठरते. त्यांच्या लेखनातला क्रांतिकारक दृष्टिकोन व मानवी मुक्तीचा संदेश आजच्या पिढीसाठी तितकाच आवश्यक आहे.

आजच्या काळात ज्यावेळी समाजात नव्या प्रकारचे आर्थिक, सामाजिक व जातीय असमानता उभी आहे; स्त्रियांवरील अन्याय, कामगारांचे शोषण, शिक्षण व आरोग्याच्या बाबतीत झालेली विषमता आणि जागतिकीकरणामुळे उद्भवलेले नव्या स्वरूपाचे शोषण दिसते –तेव्हा साठे यांच्या साहित्याचे पुनर्वाचन अत्यंत आवश्यक आहे. त्यांच्या लेखनात दिसणारे सामाजिक न्याय, समानता व मानवता याचे संदेश आजच्या पिढीसाठी मार्गदर्शक ठरतात.

साठे यांचे साहित्य हे केवळ दलित साहित्यापुरते मर्यादित नसून संपूर्ण मानवजातीच्या समस्या, शोषण आणि संघर्ष यांचे प्रतिनिधित्व करते. म्हणून या संशोधन निबंधाचा उद्देश आहे की अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याचा ऐतिहासिक, सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भात अभ्यास करून त्याची आजच्या काळातली प्रासंगिकता अधोरेखित करणे. या अभ्यासातून त्यांच्या साहित्याचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय मूल्य अधोरेखित करता येईल, तसेच त्यांच्या दृष्टिकोनातून वर्तमानातील सामाजिक संघर्ष व न्यायाच्या लढ्यांना दिशा दिली जाऊ शकते.

संदर्भसूची :

१. साठे, अण्णा भाऊ, फकिरा, मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य, १९५९, पृ. ११२-१३४.
२. साठे, अण्णा भाऊ, चाकरी, मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन, १९६२, पृ. ८५-९७.
३. साठे, अण्णा भाऊ. जेव्हा मी जात विचारतो, पुणे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, १९६५, पृ. ५२-५६.
४. बागूल, बाबूराव, जेव्हा मी जात चोरली होती, मुंबई, ग्रंथाली, १९६३. पृ. ४४-६०.
५. खरात, शंकरराव, तरळ अंतराळ, पुणे, सुगावा प्रकाशन, १९७५, पृ. १०१-११०.
६. खांडेकर, वि. स., ययाती, मुंबई, मौज प्रकाशन, १९५९. पृ. २१०-२१८.
७. झेलिओट, एलेनॉर, अनटचेबल टू दलित: आंबेडकर आंदोलनावरील निबंध, नवी दिल्ली: मनोहर, १९९२. पृ. १४५-१५८.
८. ओमवेत, गेल, दलित व्हिजन्य: अँटी-कास्ट मूव्हमेंट अँड द कन्स्ट्रक्शन ऑफ अन इंडियन आयडेंटिटी, नवी दिल्ली, ओरिएण्ट लाँगमन, १९९५. पृ. ६७-७४.
९. कांबळे, दया पवार, बलुतं, मुंबई, ग्रंथाली, १९७८. पृ. २३-३०.
१०. मुखर्जी, आलोक, रायटिंग द नेशन: दलित आत्मचरित्रे आणि सार्वजनिक क्षेत्र, दिल्ली, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २०१०. पृ. २०१-२०९.

IJCRTA